

Миодраг Ал. Пурковић

Ј Е Л Е Н А

ЖЕНА ЦАРА ДУШАНА

ДИСЕЛДОРФ
1975

Логофет Владоје и Теодор Анагност

Издање Српске православне епархије за западну Европу
Штампарија „ОСТРОГ“, Диселдорф

ве до 1868. било је уверење да је прва српска царица Јелена била кћи византијског цара Јована Кантакузина¹, иако је људима од науке било познато да Кантакузин у својим успоменама ниједном речју не помиње Јелену као своју кћер. У утврђивању Јелениног порекла није био срећнији ни, данас по труду и љубави којима је прилазио послу недовољно цењени, Константин Николајевић. Он је сматрао да је Јелена била кћи ћесара Воихне, а Воихна син Новака Гребострека. Јеленина браћа, мислио је даље Николајевић, били су: деспот Оливер, севастократор Дејан, војвода Богдан и Александар.² Симе Љубић узимао је да је Јелена била и кћи Јована Кантакузина и сестра цара Александра.³ Први је дошао на прави траг Јелениног порекла Иларион Руварац, пишући да је она била сестра бугарског цара Александра. Али је о њој могао да каже врло мало.⁴ Много година доцније Руварац је, помало пркосно, подвукао како је „давно казао и тврдио да је царица Јелена била сестра бугарског цара Александра.“⁵ Али се и после Руварчевог резултата прихватало Николајевићево мишљење⁶, правила су се неоснована домишљања да је Јелена била кћи кнеза Вратка, праунука Немањиног сина Вукана⁷, иако је било историчара који су већ тачно писали о Јеленином пореклу⁸.

Сви сувремени извори помињу да је име Душанове жене било Јелена. Побркавши је са женом цара Уроша, хрватски летописи дали су јој име Ана.⁹ Доцнији дубровачки писци Мавро Орбин¹⁰ и Јаков Лукарић¹¹ помињу је као *Рогозна* или *Рогузна*. У Бранковићеве *Славено-сербске хронике* ушла је као *Роксанда*.¹² Под тим

именом помиње се и у познатој народној песми „Женидба Душанова“. Гроф Ђорђе Бранковић знао је за Орбиново „Краљевство Словена“¹³ и обилно се користио њиме пишући своје „Хронике“. Али је Орбиново име Рогозна мало удаљено од имена Роксанда. Пре ће бити да је и у Бранковићеве „Хронике“ и у народну песму име Роксанда, како се звала жена Александра Великог, ушло из *Александриде*, која се радо читала и чији се илустровани текстови рано јављају у старој српској књижевности.¹⁴ Име Роксанда носила је унука деспота Јована Бранковића, кћи Јелене Бранковићеве и Петра Рареша, жена молдавског војводе Александра IV Лапушњану.¹⁵

Јеленин дед по мајци био је видински кнез Шишман. Шишман се женио двапут. Прва му је жена била Бугарка. Други пут, највероватније 1292¹⁶, оженио се Српкињом, ћерком жупана Драгоша. Шишман је имао три сина: Михаила, Синадина и Белаура и кћер Керацу¹⁷, доцнију монахињу Теофану.¹⁸ Керацу није родила кћи жупана Драгоша. Кераца је била жена деспота Срацимира и с њим је родила два сина — Јована Александра¹⁹ и Јована Асена и две кћери — Јелену и Теодору.²⁰

Не зна се када је Јелена рођена. Кад се удавала, свакако није била шипарица. Не изгледа да је између ње и мужа била већа разлика у годинама. Њен брат, цар Јован Александар, имао је 1337. већ три сина и можда једну кћер. Најстарији Александров син Михаило рођен је око 1323²¹.

Јеленин портре у Белој цркви каранској код Ужица²², приказује је као жену од око тридесет година. Била би, према томе, рођена око 1310.

Јелена је одрасла у кући где је било више деце. Била је прво женско дете родитеља, старија од једнога брата и сестре. Још у младим данима стекла је шире образовање. Као и брат Јован Александар²³, и Јелена је имала љубави према књизи. За Александра су преписивани: псалтир²⁴, Манасијина хроника, јеванђеље које је радио 1356. монах Симеон, данас у Британском музеју у Лон-

дону. Ово јеванђеље украшено је минијатурама цара Александра, царице, „новопросвештене“ Јеврејке Теодоре, и њихове деце.²⁵

Јелена се живо интересовала за књижевност. Имала је, можда, и неку библиотеку.²⁶ Познати су за њу рађени грчки преписи минеја, о којима се старао Доротеј, без икакве сумње хиландарски игуман и доцније светогорски прот, о коме смо прилично добро обавештени.²⁷ Светогорски старац Јоаникије пише с пуно дивљења и комплимената како нико није имао такву љубав према књизи као царица Јелена. На њену молбу, Јоаникије је превео на српски тумачење јеванђеља, које је некада писао Охридски архиепископ Теофилакт.²⁸ Испољавањем интересовања за књижевност, Јелена није хтела да покаже да она то мора да чини са положаја на коме се налази, али да је то не занима. Напротив. Она је читала и њу су красила шира знања, реткост код средњовековних жена. Читање је код Јелене пробудило амбиције и она се врло много види у јавном и политичком животу. Стављајући на хартију своје успомене много година после првог сусрета с Јеленом, Јован Кантакузин, тада већ монах Јоасаф, хвали Јеленину речитост, бистрину, ширину погледа и политичку мудрост. А када је Кантакузин ово писао, Јеленина срећна звезда била је већ на заходу и он није имао потребе да јој прави никакве незаслужене комплименте.

Културна и енергична, Јелена је била амбициозна, самовољна и претенциозна. Поред портрета цара Душана у Леснову натпис је српски. Уз Јеленин портре на истом месту, натпис је грчки. То одмах пада у очи. И на српском могло је да се каже да портре представља благоверну и христољубиву царицу Јелену. На једној фресци у Матејчи приказано је, данас много оштећено, родословно стабло куће Асена Комнина.²⁹ Један Јеленин братанац, син Јована Александра, био је ожењен ћерком Јована V Палеолога, а од 1355. једна њена братаница била је удата за Андроника, сина цара Јована.³⁰

Нису сви имали за Јелену онолико лепих речи као Кантакузин. Дубровачки фрањевац Мавро Орбин забеле-

лежио је за Јелену да је била опака жена, која је мрзела католике.³¹

Физичком лепотом Јелена није освајала. Да је била обична жена, прошла би кроз живот непримећена. Ни од једне српске владарке није сачувано толико портрета као од Јелене.³² Била је црномањаста, лепо развијена, чак ни у годинама кад би то било сасвим природно, нимало гојазна. Лице дугачко, уста мала, усне танке и стиснуте. Нос танак и дугачак. Између носа и горње усне широк размак, обрве танке и високо извијене у лук. Очи мале, жућкасте, помало косе, монголске. Брада заострена. Иако покривен гранацом, види се да је врат дугачак и танак.

На Малу Госпојину 1331. Душан се у Сврчину крунисао за краља. Идуће године оженио се. Било му је двадесет и четири године, с ореолом победничке славе с Велбужда. О намери краља Душана да се жени, у Дубровнику се знало почетком марта 1332. У Великом већу расправљало се, 7. марта 1332, да се на Душаново венчање са сестром бугарског цара Александра пошаље свечано дубровачко посланство. Било је подељено мишљење да ли Републику на венчању да представља четири или три изасланика. Већина је изгласала да је довољно послати три посланика. О свадбеном поклону остављено је да реше кнез и Мало веће, али је одлучено да поклон не пређе вредност од педесет либри сребра.³³ Сваком посланику било је додељено по пет ливрејисаних слугу — три коњаника и два пешака. Сва послуга имала је да буде обучена у одећу исте боје, а посланици да носе тунику и огртач од скупе материје.³⁴

За посланике изабрани су: Јован Чилипа (Cilippa), Јуније Вукасовић (de Volcassio) и Нале Цревић (Cereva). Сва тројица потицала су из угледних племићких породица; Чилипа у више махова члан Већа умољених или Малог већа; Вукасовић је имао разгранате трговачке везе и сматрао се добрим познаваоцем прилика у Србији; Пријевићи трговали са Србијом.³⁵

У одлуци Великог већа помиње се како свадба треба да буде о Ускрсу, који је те године падао 19. априла.

Вероватно се имала на уму Томина недеља (26. април), пошто на сам Ускрс у Православној цркви нема венчања. На основу тога писало се како се Душан оженио Јеленом о Ускрсу 1332.³⁶ То није тачно. У међувремену настали су догађаји који су пореметили првобитни план. Првих дана априла избила је против Душана побуна. Велике недеље стигли су у Дубровник гласови да је војвода Богоје с још неким великашима устао против Душана.³⁷ Уз Богоја пристао је и Арбанас Димитрије Сума.³⁸ Тако је управо о Ускрсу побуна у Зети била у највећем жеку. Душан је имао да брани угрожени положај и најмање је могао да мисли на венчање. Ускрс је већ био прошао кад је Веће умољених одлучило да замоли Богоја да се покори краљу.³⁹

На крају одлуке Великог већа од 9. марта 1332. налази се, до сад превиђена, белешка како су изабрани посланици отишли из Дубровника у понедељак 22. јуна увече, а вратили се 7. августа у три сата по подне.⁴⁰ Те године 22. јуни падао је заиста у понедељак. Ниједан од именована три посланика не помиње се на седницама између 22. јуна и 10. августа. Како се 28. јуна завршавао и Петровдански пост, Душан и Јелена венчали су се у јулу 1332. Где? То се нигде не каже. Ученик архиепископа Данила II не помиње ниједном речју Душанову женидбу, још мање да је ову свету тајну обавио архиепископ Данило II. Зашто? Да ли се из овог ћутања сме закључивати да је венчање било у Бугарској и да је тај обред извршио бугарски патријарх? Ја на ову мисао долазим с дужним уздржавањем, мада се питам зашто су се дубровачки посланици задржали ван града месец и по дана.

У српским изворима први податак о Јелени имамо у Белој цркви у селу Карану код Ужица, коју је подигао жупан Брајан, а живописао свештеник Ђорђе Медош. На западном зиду тога храма живописана је Јелена као црномањаста млада жена.⁴¹ Време живописања ове цркве стављало се између 1332, кад је Јелена доведена,

и 1337, кад је рођен син Урош, који није сликан уз оца и мајку. Међутим, данас живописање цркве треба ставити око 1341. или 1342. Скоро је откривен у тој цркви портре Душановог сина Уроша, који је сликан у углу између јужног и западног зида. Урош је сликан као сасвим мали дечко, од неких највише пет година.⁴² А зна се да је Урош рођен 1337.

Душан и Јелена су у браку већ четири године. А она још није дала мужу сина и земљи престолонаследника, како би се продужила владарска лоза, која већ сто и шездесет година влада Србијом. Изгледа да је настала криза брака. У априлу 1336, у пратњи команданта Душанове најамничке гарде, Немца Палмана, стигли су у Дубровник посланици које је послао аустријски херцег Ото.⁴³ Како су и Дубровчани отпремали своје посланике краљу Душану, повезли су својим бродом и аустријске посланике. Из излагања опата Јована Виктриншког, сазнајемо зашто су аустријски посланици одлазили српском краљу. Душан је намеравао да се ожени Јелисаветом, ћерком покојног немачког краља Фридриха Лепог Аустријског и жене му Јелисавете Арагонске. Херцег Ото био је Фридрихов брат и Фридрихова кћи Јелисавета живела је код стрица. У тај мах девојка је имала деветнаест година. Четири године пре овога, правио се план да се Јелисавета уда за чешког краља Јована Луксембуршког, у том тренутку удовца. Како је млада Јелисавета с умрлом чешком краљицом била у трећем степену сродства, требало је тражити папин благослов. Папа је ускратио благослов.

Корушки опат Јован Виктриншки у својој хроници прича како је млада принцеза силно примила к срцу што треба да буде жена „шизматичког“ краља. Добра и побожна католикиња сузних очију молила се Богу да до овог брака не дође. Од бола и туге, девојка се тешко разболела и једног октобарског дана 1336. занавек заклопила очи. Искрено оплакана, млада принцеза сахрањена је у опатији Мауербаху код Беча.⁴⁴ Да ли се принцеза Јелисавета заиста толико ужаснула, разболела и умрла од бола и страха што треба да буде жена

православног краља — остаће трајно неутврђено. Белешку о узроку смрти оставио је католички свештеник. Разумљиво је, онда, што се наводи овако дирљив пример, кад једно младо биће, које тек улази у живот, више воли да умре него да „изгуби душу“ и живи уз мужа „отпадника“ од вере. Млада Јелисавета је свакако вратила од туберкулозе, која је однела у данима кад опада лишће.

Убрзо после ових преговора о женидби с Јелисаветом, Јелена је (између 1. септембра 1336. и 31. августа 1337.) родила сина Уроша. У српској историографији помишљало се да су Душан и Јелена, сем сина Уроша, имали и кћер. Ја сам показао⁴⁵ да се ова мисао не може одржати. Своје тврђење заснивао сам на оном месту из повеље којом Душан обдараје манастир св. Арханђела у Јерусалиму, где су исписане помало боље речи како Душану и Јелени судбина није подарила да имају више деце.⁴⁶ И у повељи којом потврђује прилоге и повластице манастиру св. Николе у Добрушти, Душан помиње како им је Урош јединородни син.⁴⁷ Мислим да и једно место које се налази у Кантакузиновим мемоарима поткрепљује уверење да Душан није имао више деце. Истина, то важи само као сигуран закључак до 1342. Кад је Јован Оливер известио Душана да се Кантакузин налази у Србији, Оливер је саветовао Душану да Кантакузина прими љубазно. Такав срдачан пријем биће од користи и Душану и Јелени и њиховом детету (лади) и целој српској земљи.⁴⁸

У целој српској историји нема владарке која се за жива мужа онолико истиче као Јелена. Она се много види у јавном животу. То утолико више пада у очи што се то дешава уз онако енергичног мужа. Раније владарке биле су далеко од политике. Оне су правиле љубавне авантуре, као Јевдокија Стевана Првовенчаног, или Ана краља Радослава. Али су оне после таквих пустиловина престајале да буду владарке, или су у авантуре улазиле кад већ више нису биле владарке.

Краљица Јелена, жена краља Уроша I, истицала се у социјалним стварима. У један мах била се тешко заборавила и послала писмо дубровачком кнезу Јовану Сторлату и архиепископу Алеарду, којим јавља како ће обавестити Дубровник што брже буде могла ако њен муж буде спремао напад на њихов град. Али ово је остала тајна. Ако краљ Стеван Дечански шаље краљици Марији извештај после битке на Велбужду, то чини као муж жени, а не с неком политичком намером.

С краљицом, и доцније царицом, Јеленом настаје преокрет. Као ниједан владар пре њега, Душан у великом броју својих повеља истиче „договор“ са женом за обдаривања манастира. Јелена је: „благочестива и христољубива и превисока краљица“, „христољубива и благочастива царица“, „богољубна царица августина.“ У повељи коју је издао с јесени 1345. манастиру св. Богородице Перивлепте (данас св. Климент) у Охриду, Душан топло захваљује Богомајци што га је подигла „од одра болести“ и обдарио је овај храм посвећен светој Богородици. Насељеници имања овог манастира имали су да раде „што им рече краљица да работају и всеосвештени епископ деволски кир Глигорије.“⁴⁹ Када Душан издаје, највероватније на сабору, 1347. године повељу за задужбину деспота Јована Оливера, свете Арханђеле у Леснову, помиње како се о томе договорио и с „превисоком царицом Јеленом“⁵⁰.

„Христољубиву обручницу“ Душан помиње у повељи којом оснива своју задужбину, храм св. Арханђела на Бистрици код Призрена.⁵¹ „Богодаровану превисоку и христољубиву царицу августу кира Елену“ Душан помиње када потврђује све поклоне Хиландару.⁵² И у повељи којом обдараује манастир св. Арханђела у Јерусалиму Душан помиње жену.⁵³ И кад је на сабору у Скопљу, маја 1350, потврдио баштину властеличићу Иванку Пробешитовићу, Душан је поменуо „богодаровану царицу госпођу Јелену.“⁵⁴ Помиње је и када потврђује село Лесковљане, прилог госпође Вишеславе, Хиландару⁵⁵, или кад потврђује оснивање задужбине севастократора Дејана, цркву св. Богородице Архиле-

Царица Јелена
(Лесново, 1347/48)

вице у Жеглигову.⁵⁶ Јелена је била друга ктиторка немило запустеле Карејске ћелије на Св. Гори.⁵⁷ Била је и други ктитор манастира св. Николе под Кожљем на Пчињи, који је уступила на доживотно уживање Серском митрополиту Јакову, да му ту буде прибежиште и покојиште када буде изнемогао, или му се буде десило „које преселение волно а или нуждно.“⁵⁸ Са сином, Јелена је довршила храм св. Богородице Матејчу, у Скопској Црној Гори код Куманова, леп уметнички споменик 14. века.⁵⁹ Јелена је обдарила и светогорски манастир Кутлумуш.⁶⁰

* * *

У пуној светлости Јелена се види у јулу 1342, о чему нас опширно обавештава учесник у тим догађајима, Јован Кантакузин.⁶¹

Код Гинекокастропа (Женско, Авретхисар), силног утврђења у Солунској равници, царски претендент Јован Кантакузин изгубио је сваки изглед на даље успешно ратовање. Са два своја сина, Матејом и Манојлом, и две хиљаде бораца који су му, и после пораза, остали верни, Кантакузин се упутио уз Вардар у Србију. У утврђеном Пресеку, на улазу у демиркапијску клисуру, Кантакузин се састао са српским командантом, иначе византијским бегунцем, Михаилом. Одатле је Кантакузин отишао у Велес. Ту га је пријатељски дочекао његов познаник од пре неколико година, велики војвода (доцније деспот) Јован Оливер. Краљ Душан је у тај мах пратио жену у госте њеном брату, бугарском цару Јовану Александру. Оливер је упутио Кантакузина у Скопље, да тамо сачека даља обавештења. Сам Оливер кренуо је пречицом за Душаном. Сустигао га је на Морави (око Гњилана).⁶² Обавестио га је о доласку високог госта. Том приликом Оливер је саветовао Душану и Јелени да што срдачније приме Кантакузина, што само може бити од користи њима, њиховом детету и свој српској земљи. Душан је одмах послао из своје пратње Оливеровог брата Богдана да у краљево име поздрави Кантакузина добродошлицом и да му каже

да се српски краљевски пар враћа. Душан је одустао од пута и дошао је у немањихки дворац Пауни (Ἰαω); на јужном делу Косова поља, недалеко од Приштине.⁶³ Ту је Душан свечано дочекао Кантакузина.

Сећајући се много година доцније свог боравка међу Србима, Кантакузин је врло опширно и живо описао и овај свој сусрет са српским краљем и краљицом. У Кантакузиновим успоменама многе су ствари обојене личном нотом, писане с пристрасном намером да себе, свој значај и углед прикаже у што лепшој светлости. После толико времена, чинило му се да су неке ствари заиста текле онако како их он спасава од заборава.

Сасвим природно, на овом састанку имала су да се решавају политичка питања. Душан је позвао на састанак и двадесет и четири војне старешине. Била је то нека врста војног савета.

Душан је тражио од Кантакузина да му уступи све градове од српске границе па до Крстопоља (у српском извору једном забележен као Морунац, турски: Кавала) у Тракији. Кантакузин није хтео да прими одговорност пред историјом и да, у невољи у коју је запао у борби, жртвује византијске градове. Он је очекивао да српски краљ у њему види цара, да високо цени понуђено му пријатељство и да му пружи руку помоћи. О градовима које су Душанови претходници и сам Душан освојили у ратовима, Кантакузин није правио питање. Али у миру Кантакузин није хтео да чини никакве уступке на рачун своје земље. Веровао је да краљ Душан треба да сматра великом наградом царско пријатељство. Било је затегло и изгледало је да ће се преговори разбити у току овог цењкања. У одсудном тренутку појављује се краљица Јелена. Први и последњи пут у српској историји излази жена овако јавно и отворено у политичким питањима. Доцније ће иступити кнегиња Милица и потегнуће на пут султану Бајазиту, да затражи милост зета за осумњиченог шурака. Десетак година после овог Миличиног пута, кренуће чак преко сињег мора у Млетке дужду незаборавна и симпатична Миличина кћи госпођа Јела Баошићка. Али у оба та случаја про-

говарале су мајке, које су се залагале за своје синове.

Усред овог војног савета у коме су људи који су делили мегдане, диже се женска глава. Јелена је одржала подужи говор. Сад се, говорила је Јелена, може учинити грчком цару добро или зло. Срби могу Кантакузина да убију, или да му ускрате помоћ, или да му помогну. Треба размислити шта је за српску ствар паметније и корисније, па изабрати једну од те три могућности. Не зна, рекла је, ко би био тако свиреп било да се сам одлучи на убиство, било да друге на то наговара. „Оваквог богомрског дела ја се грозим, а желим да се и ви сви овога клоните!“ Кантакузин је, рекла је, још пре него што је понео звање царског достојанства вршио царску власт. Био је и Грцима и не Грцима („варварима“) драг због своје благодати, разборитости и због тога што је био пун свих врлина. Сад је тај човек изгубио све. Као бегунац тражи уточишта у туђој земљи. Не сачувати га и не заштити га у оваквим приликама — било би нечовечно и безбожно. Још би страшније било кад би се према њему показало насиље. Дobar процењивач прилика рекао би да је глупо и непромишљено пустити цара не учинивши ништа. Дошао је човек чије су пријатељство многи владаоци брижљиво и с много труда тражили. Сад би то пријатељство Срби пре свих могли добити. Стога Кантакузина не треба оставити без помоћи. Деси ли се да му се не само не укаже никаква помоћ, него се чак и преда непријатељима, а он једног дана дође на владу Грка, не би ли се он због учињене неправде светио и чинио зла? Стога Јелена предлаже да се Кантакузину помогне и за то не тражи никаква награда. „Кад би он хтео да уступи градове, мени би то било најмилије и то највише желим. Али он је, као што видимо, далеко од тога да би, погођен садањом несрећом, сувише покорно и клонуло размишљао и драговољно, као што је сам рекао, мењао судбину својих синова и оних који су с њим, ма и за један најнезнатији градић.“ Јелена је предложила да се Срби свим силама потруде да се Кантакузин врати на византијски престо. Тиме би Срби добили пријатеља и савезника „каквог

много желе, а мало њих налазе.“ Од Кантакузина, додала је, треба тражити да целог свог живота буде Србима пријатељ и да заклетвом потврди да никад неће, кад опет буде дошао на престо, тражити градове које Срби сад држе и које су они или њихови очеви освојили од грчког царства и да због тога неће газити у рат.

Јављајући се прва за реч на овој седници, Јелена је очевидно хтела да спречи да неко од војних команданата изнесе какво друго мишљење у погледу става према Кантакузину. Знала је добро да би после тога било тешко вратити ствари на онај колосек који се Јелени чинио да је за српску ствар најкориснији. Показало се да је била у праву кад је говорила прва. После Јелениног излагања, Душан је тражио да чује мишљења и других. Одмах је узео реч велики војвода Јован Оливер. „Да краљица, твоја супруга“, почео је Оливер, „није рекла све најлепше, што је најбоље за добро и славу српског царства — остало би да и други говоре и нечим допуне. Али у њеном говору има толико изванредне мудрости и доброг расуђивања, тако да нам ни неки најпаметнији не би могао боље рећи, ни неки нама најнаклоњенији пријатељ нешто корисније саветовати. Стога се потпуно слажем с краљичиним мишљењем и саветујем ти да никако друкчије не поступиш, него да сматраш својом срећом што се овај цар теби обратио и да му од свег срца помогнеш.“ Сви присутни сложили су се с Јелениним предлогом.

Није важно да ли је Јелена заиста овако говорила и све то тако мудро и разложно обухватила својим говором. Њен говор саопштава Кантакузин, и то не по белешкама узетим на седници, него по сећању много година доцније. Кантакузину је стало да о себи пише најпохвалније. Желео је да и на овом месту истакне до које су га мере ценили и Срби. Постоји чак мишљење да је овај говор који Кантакузин ставља Јелени у уста „стилска вежба Кантакузинова у част отменог пријатељства.“⁶⁴ Али нимало не подлеже сумњи да је Јелена на састанку највиших војних команданата говорила, да

је ушла у политичка питања и умешала се у државне послове, још више: да наметне своје мишљење. Устала је и говорила јавно, отворено међу људима од којих је зависио српски политички став и судбина византијског царског претендента.

Срби су прихватили Кантакузина срдечно. Душан је одбио захтев византијске царице мајке Ане Савојске, која је Душану нудила све градове које је био освојио од Византије, само да јој преда Кантакузина. Краљица је била љута на посланике који су донели овај царичин предлог. Један угледни Србин запретио је чак и смрћу византијским посланицима. Душан се није полакомио на веома привлачну понуду из Цариграда да добије територије за живу или мртву главу онога који је у љутој невољи затражио уточишта код њега. Договор је међу Душаном и Кантакузином био потврђен и заклетвом пред архиепископом Јоаникијем. И Душан је сматрао да ухваћена вера има да буде тврда.

Кад је крајем лета 1342. Кантакузин с помоћном српском војском под командом Јована Оливера и војводе Вратка, кренуо на Сер, Душан и Јелена отпустили су Кантакузина до српско-византијске границе и срдечно се с њим опростили.

По други пут видимо неуобичајени поступак сада већ царице Јелене. Највероватније због тзв. „црне смрти“, која је пустошила Европом, Јелена је отишла с мужем и сином, у јесен 1347, на Свету Гору. Светогорско тле забрањено је женској ноzi. Предање каже како је ово жеља и порука саме Богородице. И ово се поштовало. Јелена је прекршила забрану. Један светогорски монах, збуњен овим чудним поступком, забележио је како царица није дошла јавно, „но некако премудро и покривено.“⁶⁵ Да је то било „покривено“ — није тачно. С мужем, Јелена је обишла „все манастире великије пустиње Атона“. Обоје су видели „в тој Светој Гори жилишта и скити и вртепи... богоносних отац пустиножитељ“,

небесних људи и земаљских анђела. За атонске калуђере, према томе, није могла да остане тајна да се у њиховој средини налази жена.

У мају 1350. Душана, Јелену и сина им Уроша избрала је Млетачка Република за своје грађане.⁶⁶

Кад је у јесен 1350. Душан кренуо офанзиву против Босне, с мужем и војском пошла је и царица Јелена. Српска војска избила је на Неретву и упутила се према Цетини. Душан је освојио град Нови, па се и сам упутио према Цетини, куда су Трогир и Шибеник одлучили да пошаљу своје посланике с поклонима. У том тренутку стигао је глас да су Византинци почели рат и да је положај на југу врло озбиљан. Српска војска, која је „огњем и мачем“ продрла кроз Босну и пала под тврди Бобовац, добила је наређење да напусти даље опседање града. Цару се журило на југ, на византијски фронт.

Сазнавши да се цар враћа, Дубровачка Република послала је шест племића да позову Душана да са женом, сином и пратњом од сто људи посети пријатељски им наклоњени Дубровник. У Дубровнику је одлучено, 25. октобра, да се српска царска породица свечано дочека. Цар је ишао преко Попова и Конавала. Под командом Савина Бондића⁶⁷, отпловила су у Цавтат два ратна брода и довезла су госте у пристаниште. У град цар је с пратиоцима ушао, око 13. новембра, кроз Приморску капију. Дубровчани су царским гостима приредили свечан дочек. У част гостију биле су забаве и игранке. Душан и Јелена добили су скупocene свилене и вунене тканине. Цар је одсео у Кнежевом двору, а царица у дому неког госпара. Царски гости посетили су и обдарили неколико дубровачких храмова: св. Влаха, св. Стефана, манастир св. Кларе.⁶⁸ Душан је хитао на југ и није могао да се задржава дуже у Дубровнику. Јелена је, изгледа, остала мало дуже. Крајем 1350. решавано је у Великом већу о поклону српској царици.⁶⁹

У лето 1354. послао је цар Душан своје посланике папи у Авињон. Душан је тада повео с Куријом преговоре о свом преласку у католичанство, тражећи да га

папа именује за команданта хришћанске војске у борби против Турака. Тим поводом папа је послао, у децембру, више писама у Србију. Једно писмо папа је упутио и царици Јелени.⁷⁰

Цар Душан је умро, не зна се где, 20. децембра 1355. По примеру неких својих претходница, Јелена се покалуђерила и већ у мају 1356.⁷¹ помиње се као монахиња Јелисавета. Она се под монашким именом помиње у повељи којом са сином дарује Кирилу, митрополиту града Мелника, цркву св. Николе Стошког.⁷² Као Јелисавета помиње се у једном запису из 1359/60.⁷³ и у акту хиландарског игумана Доротеја, којим игуман потврђује царичино ктиторско право на ћелију св. Саве у Кареји.⁷⁴

Одмах после смрти цара Душана, настале су унутрашње борбе и велика Душанова зграда сва се затресе. Душанов полубрат Симеон, који је свуда истицао византијско порекло преко своје мајке, први је устао да руши. Царица Јелена задржала је за себе Серску област. У борби између цара Уроша и његовог полустрица Симеона, Јелена је „себи потчинила многе градове, скупивши не малу силу и држала је власт за себе.“⁷⁵ Иако је Јелена самостално владала Серском облашћу, тамо су се поштовала врховна права цара Уроша. Мада Урош у Серској области није имао никакве стварне власти, помињао се на првом месту. Кад је цар Урош 10. априла 1357. уступио у баштину острво Млет которским племићима Василију Маринчелу Биволичићу и Трифуну Миховићу Бучићу, помиње да то чини у договору са сабором „и с госпођом и материју царства ми благоверноју царицеју Еленоју.“⁷⁶ Али постепено цар син све се мање види. У једном акту суда Серске митрополије „света госпођа деспина“ (Јелена) помиње се једина.⁷⁷ „Госпожда светаја царица повеле сама у Сера“ да се Хиландару запише Патријева баштина на Струми. Урош је само потврдио (1360/61.) тај њен поклон.⁷⁸ Цар Урош потврдио је 1361. лаври св. Атанасија

на Св. Гори оно што је његова мајка дала за покој душе цара Душана.⁷⁹ У августу 1365. Јелена је још била у Серу. То је последњи помен о Јелениној влади у Серу. Већ можда у августу, а у септембру 1365. сигурно, у Серу је био деспот Јован Угљеша.⁸⁰

Из времена Јелениног боравка у Серу има неколико помена. У борбама које су настале у Србији, и Византинци су хтели да имају личне користи. У нападу, у лето 1357, Матија Кантакузин наишао је код Сера на јачу српску војску под командом ћесара Воихне, оца доцније монахиње Јефимије. Потучени Матија склонио се у неком риту близу града Филипи. Мештани су га открили ловачким псима и довели га Воихни. О Матијиној судбини имала је да одлучи Јелена. Петнаест година пре овога догађаја, Јелена се енергично била заузела да се Матијин отац не изда Византинцима. Овога пута дозволила је Воихни да Матију преда цару Јовану Палеологу.⁸¹

Крајем јануара 1360. помињу се у Дубровнику Јеленини посланици, који су тражили неке њене ствари које су биле код Марина Гучетића, па је Влада питала и Маринову жену „да ли може да зна и да ли хоће да каже“ ишта о тим стварима.⁸²

Мир који су Дубровчани били склопили с гатачким кнезом Војиславом Војиновићем, није био дуга века. Кад се сазнало да се Војислав спрема да нападне Дубровник, Веће умољених одредило је, крајем 1360, посланике који ће однети у Србију писма и затражити обавештења од цара Уроша, царице Јелене и других великаша.⁸³ У току рата с Војиславом, Дубровчани су се трудили да придобију Јелену. На седници од 28. априла 1362, Веће умољених одлучило је да се пише: цару Урошу, царици Јелени, великашима и патријарху.⁸⁴ Месец дана доцније, 30. маја, Веће умољених одлучило је да Радослав Чихорић оде у Србију Вукашину и „старој царици“, а нешто доцније одлучено је да се пише Домоњи Искрици да обавести „стару госпођу царицу“ о својој мисији.⁸⁵

Најзначајнији догађај из времена боравка царице Је-

лене у Серу, а који показује колико су њу високо ценили, је из лета 1364. Кад су турски успеси и освајања јасно показали да Византији прети све већа опасност, тамо су дошли на мисао о тешњој заједничкој срадњи са Србима. Српска патријаршија била је анатемисана. Први цар и први патријарх и умрли су под анатемом. Пре ма какве војне сарадње, требало је прво отклонити тешкоће које су настале бацањем анатеме. Како је ваљало решавати и црквено и политичко питање, сматрало се да је за мисију најпогоднији сам цариградски патријарх Калист. И Калист не креће цару Урошу да с њим преговара. Он добро види да цар живи у дубокој сенци и да је много утицајнија личност царева мајка. И стога је он дошао царици Јелени у Сер. Јелена је врло лепо и са свим почастима примила патријарха Калиста. Калистов предлог о заједничкој српско-византијској борби против Турака, Јелена и српски великаши око ње прихватили су.⁸⁶ Међутим, тек што су били кренути преговори, патријарх се неочекивано разболео и умро у Серу (21. јуна 1364). Изненадна патријархова смрт побудила је код Византинаца сумњу. Земљом су кружили гласови како је њихов патријарх отрован. Кантакузин је бранио Јелену од сумњичења и одбијао сваку мисао да би она била крива за патријархову смрт. На глас да је патријарх Калист умро, дошли су светогорски калуђери и затражили да тело овог некада светогорског калуђера однесу на Атон. Јелена је, међутим, то одбила. Са свим почастима сахранила је патријарха, истог патријарха који је некада и саму њу био проклео, у митрополијском храму у Серу.

После доласка деспота Угљеше у Сер, Јелена је напустила област којом је десет година владала. Не знамо тачно где је она после тога живела. Помишља се да је живела на неком имању Немањића код Призрена или Приштине.⁸⁷ Из тих дана имамо неколико помена о Јелени. После посланика цара Уроша, стигао је у Дубровник и посланик *domine imperatricis Sclauonie*. Он је 4. августа 1367. добио одговор Већа умољених,⁸⁸ свакако у вези с тзв. Стонским дохотком. Челник Милош

Повика донео је у Дубровник 1. априла 1368. писмо цара Уроша и његове мајке, на основу чега су му Дубровчани исплатили две хиљаде перпера на име Светодимитарског дохотка.⁸⁹

Кад је 1374. било понова покренуто питање измирења Српске и Византијске цркве, српско изасланство које је, са старцем Исаијом на челу, ишло у Цариград, свратило је и старој царици.⁹⁰ Има мишљење да се о том измирењу одлучивало на сабору, коме је присуствовала и царица Јелена. Сасвим је вероватно да се за одлуку о измирењу двеју Цркава решавало на сабору. То није било искључиво црквено питање, него и политичко. Али нема потврде да је и Јелена била на овом сабору.⁹¹ Не зна се ни где су се Исаија и његови пратиоци састали с Јеленом. Посетом царици Јелени, изасланици су желели да сазнају што више појединости из врло обавештеног извора. Још цар Душан мислио је на измирење двеју Цркава.⁹² О томе је он несумњиво разговарао с Јеленом. Сем тога, Јелена је најбоље могла да каже у ком су смислу текли, иако тек само у почетној фази, разговори с патријархом Калистом пре десет година.

Познат је одговор из Млетака о неком депозиту *Heli-sabette imperatricis Romaniae*, који је датиран између 1375. и 1377. године.⁹³

Јануара 1375. наредио је цар Јован V Палеолог светогорском проту Герасиму да одузме све ћелије које су у време српске власти Светом Гором биле дате разним личностима или манастирима. Како је прот Нифон, по жељи цара Душана, био дао Хиландару ћелију Плакас, сад је ову ћелију требало вратити. Помињући некадање велике дарове цара Душана и царице Јелене по Св. Гори, Хиландарци су замолили да им остане ћелија Плакас. Сећајући се добротина покојног српског цара, а да се, кад би сазнала да је та ћелија одузета Хиландару, царева жена не би ожалостила, прот Герасим одлучио је да ћелија остане хиландарска својина.⁹⁴ Царица Јелена била је, дакле, јануара 1375. жива. Убрзо је монахиња Јелисавета постала великосхимница и понела име Јевгенија. Познат је један њен рукопис, при-

Краљица Јелена
(Дечани, око 1344)

писиван краљици Симониди или кнегињи Милици.⁹⁵
У јулу 1378. Јелена се помиње као блажена.⁹⁶ Била је, дакле, мртва. У једном запису забележен је 7. новембар као датум њене смрти.⁹⁷ У једном хиландарском рукопису с краја 16. века забележено је да је царица Јелена умрла 7. новембра 1376.⁹⁸

Царица Јелена није проглашена за светицу. У цркви св. Јована Претече на Меникејској гори код Сера налази се Јеленин портрет, где је она обележена као „света“.⁹⁹ У манастиру Савини постоји кутија за свете мошти. Натпис каже да су у кутији мошти св. царице Јелене, а руку је окувао 1759. јеромонах Софроније Видковић.¹⁰⁰

Не зна се где је Јелена сахрањена. По предању сахрањена је у Матејчи код Куманова.¹⁰¹ За ово нема изворне подлоге. Хаџи Васиљевић је писао како у Матејчи „удовица Силнога Душана, побожна царица Јелена, провођаше тужне своје дане“. Он је забележио и народно веровање да је у Матејчи гробница у којој је сахрањена царица Јелена. У Матејчу су долазиле нероткиње, жене којима се не држе деца или немају млека, молиле се и палиле свеће. Храм су посећивале и Арнауткиње, само што су, место воштаница, палиле лојане свеће.¹⁰²

НАПОМЕНЕ

- ¹ ПАВЛЕ ЈУЛИНАЦЪ, *Краткое введение въ исторію происхожденія славено-сербскаго народа* (1765) 72; ІОАННЪ РАИЧЪ, *Исторія разнитъ славянскихъ народовъ II* (1795) 613—614; Дела ДИМ. ДАВИДОВИЧА књ. I: *Исторія народа србског, препечатана Григориєм Возариѣм* (1846) 88; Д. ДАВИДОВИЪ, *Исторія народа србског* (1848) 70; ДАН. МЕДАКОВИЪ, *Повестница србског народа II* (1852) 15; Д. МЕДАКОВИЪ, *Исторія Црне Горе Панчево* (1856) 26; И. РУВАРАЦ, *Прилог к испитивању србскихъ јуначкихъ песама*. Седмица (1857) 50.
- ² К. НИКОЛАЈЕВИЪ, *Србски Коњени по преданима и по историји*. Гласник Дружства србске словесности XII (1860) 454 и д.
- ³ S. LJUBIĆ, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske I* (1864) 171, 292
- ⁴ Краљице и царице србске. Матица III (1868) 457—461 = Зборник Илариона Руварца I, спремио за штампу НИКОЛА РАДОЈЧИЪ (1934) 23—27.
- ⁵ О неком „народном предању“. Летопис Матице српске 210 (1901) = Зборник 541
- ⁶ ТИМОФЕЈ ФЛОРИНСКИЙ, *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в.* (1882) 210—214.
- ⁷ ПАНТА СРЕЂКОВИЪ, *Историјске расправе — Аугуста Јелена и прва српска царица*. Гласник 57 (1884) 104—112; ПАНТЕЛИЈА СЛАВКОВ СРЕЂКОВИЪ, *Исторія српског народа II* (1888) 353; П. СРЕЂКОВИЪ, *Преглед историјскихъ извора о кнезу Лазару и Краљевићу Марку*. Споменик 38 (1900) 64
- ⁸ CONSTANTIN JIREŠEK, *Geschichte der Bulgaren* (1876) 298; А. МАЈКОВ (превео Ђ. Даничић), *Исторія српског народа* (1876) 44.
- ⁹ Arkiv za povjesticu jugoslavensku IV (1857) 33
- ¹⁰ МАВРО ОРВИН, *Краљевство Словена* (1969) 34
- ¹¹ GIACOMO DI PETRO LUCCARI, *Copioso ristretto de gli annali di Ramza Venezia* (1605) 58

¹² Гласник 21 (1867) 245, 249

¹³ НИКОЛА РАДОЈЧИЪ, *Српска историја Мавра Орбинија* (1950) 71—72; МИРОСЛАВ ПАНТИЪ, предговор уз „Краљевство Словена“ стр. XXXII

¹⁴ SVETOZAR RADOJČIĆ, *Stare srpske minijature* (1950) 46—47

¹⁵ Д-р МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЪ, *Књери кнеза Лазара*. Мелбурн (1957) 53—54

¹⁶ О хронологији: MIODRAG AL. PURKOVIĆ, *Two notes on medieval Serbian history*. The Slavonic and East European Review 29 (1951) 548—549

¹⁷ За име Кераца: К. AMANTOS, *Byzantinische Zeitschrift* 28 (1928) Протостратора Синадина, ословљавајући га са: „превазљубљени ујак царства ми“, помиње цар Душан априла 1346 — Д-р АЛЕКСАНДАР СОЛОВЈЕВ и Д-р ВЛАДИМИР МОШИН, *Грчке повеле српскихъ владара* (1936) 58—59. О Синадину: П. НИКОВЪ, *Код е билъ Синадинъ, чичата на царъ Ив. Александра?* Извѣстия на историческото дружество въ Софiя III (1911) 217—225.

¹⁸ Њено и световно и монашко име бележи бугарски поменик: М. Г. ПОПРУЖЕНКО, *Синодикъ царя Борила* (Български старини VIII, 1928) стр. 88 бр. 121. Папа Бенедикт XII упутно је 15. јула 1337. писмо dilecto in Christo filie nobili mulieri Petrisse ducisse Carnonen(sis). У писму се помиње као мајка бугарског краља и да је прешла у католичанство — ИВ. ДУИЧЕВЪ, *Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иванъ Александра*. Извѣстия на историческото дружество въ Софiя 14/15 (1937) 205—210. Свакако је овде реч о Крнској области: АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ, *Към историята на Крњската област*. Годишник на Български библиографски институт I (1948) 168—171.

¹⁹ Важнији радови о Јовану Александру: ВАСИЛЪ ЗЛАТАРСКИ, *Вопросъ о происхожденіи болгарскаго царя Ивана Александра*. Стати по славяновѣдѣнию II (1906) 171; Ю ТРИФОНОВЪ, *Деспотъ Иванъ Александъръ и положението на Бѣлария следъ велбуждската битка*. Списание на Българската академия на наукитъ 43 (1930) 61—91; Н. А. МУШМОВЪ, *Нови монети на Ив. Александъръ като деспотъ*. Извѣстия на историческото дружество въ Софiя 14/15 (1937) 117—123; АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ, *Критични бележки врзу събитението на „Бѣлг. троника“ за битка при Софiя прѣз царуването на Иван-Александра*. Софiя прѣз вековетъ 5/6 (1942) сеп. отисак 1—9, где је и ранија литература.

²⁰ Поменици нису забележили Јеленину сестру по имену: СТОЈАН НОВАКОВИЪ, *Српски поменици XV—VIII века*. Глас-

ник 42 (1875) 28—33. Пчињски поменик (Споменик 29, 1895, 9) забележно је као Теодору. О Јеленином брату Јовану Комнину: КОНСТАНТИН ЈИРЕЧЕК, Српски споменици. Споменик XI (1892) 11.

²¹ О деци Јована Александра: БУРМОВ, Критични бележки стр. 4.

²² М. КАШАНИН, Бела црква каранска. Старинар³ IV (1926/27) 171

²³ КОНСТАНТИН ЈИРЕЧЕК, Историја Срба I (1952) 213

²⁴ В. Д. СТОЈАНОВЉ, Български стар рукописен паметникъ отъ XIV в. Периодическо списание 21/2 (1887) 276; В. ЦОНЕВЉ, Славянски рукописи въ Българска академия. Сборник на Българската академия на наукитѣ VI (1910) 10—11.

²⁵ Б. ФИЛОВЉ, Минијатуритѣ на Лондонското евангелие на царѣ Иванѣ Александра (1934) табла I и II; BOGDAN D. FILOW, Les miniatures de la Chronique de Manasses à la Bibliothèque du Vatican (1927) бр. 60

²⁶ LINOS POLITIS, Griechische Handschriften der serbischen Kaiserin Elisabeth. Byzantinoslavica II (1930) 288—304

²⁷ Д-р ВЛАДИМИР АЛ. МОШИН и Д-р МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЉ, Хиландарски игумани Средњега века. Скопље (1940) 77—78.

²⁸ ЉУБ. СТОЈАНОВИЉ, Стари српски записи и натписи III (1905) бр. 4039

²⁹ СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЉ, Портрети српских владара у Средњем веку. Скопље (1934) 59; НИКОЛА МАВРОДИНОВ, Родословното дърво на царица Елена в Матейче. Известия на българското историческо друштво 22/24 (1948) 203—212. Ту се Мавродинов трудио да пронађе старије Јеленино порекло.

³⁰ БУРМОВ, Критични бележки 5

³¹ ОРВИН, Наведено дело 34

³² Јеленини портрети налазе се у: Белој цркви у селу Карану код Ужица, у спољној припрати цркве св. Тројице у Сопоћанима, у Дечанима (три: у илустрацији Богородичног акатиста у апсиди јужне капеле св. Николе; на западном зиду наоса и на северном зиду припрате), на северном зиду припрате храма св. Арханђела у Леснову, на северном зиду храма св. Николе у селу Љуботену, у Скопској Црној Гори, на спољашњој страни

јужног зида храма св. Николе Болничког у Охриду, на јужном зиду наоса храма св. Богородице (Матейче) код Куманова — РАДОЈЧИЉ, Портрети 50—59. Грешно је Мавродинов кад је писао (Нав. рад. 208) како се на Лози Немањића у Пећи налази насликана и „Елена, жената на Стефан Душан.“ На родословним стаблима нису сликане жене, него само оне принцезе које нису биле удате — МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЉ, Принцезе из куће Немањића. Виндзор (1956) 31, 44, 52. У цркви св. Јована Претече на Меникејској гори код Сера налази се посмртни Јеленин портре — NIKOS BEES, Über einen Kodex der serbischen Königin Milica oder Helena, als Nonne Eugenia genannt in der Meteoren. Archiv für slavische Philologie 34 (1913) 303.

³³ Monumenta Ragusina, Libri Reformationum V (1897) 341

³⁴ Исто 343—344

³⁵ ИМГАРД МАНКЕН, Дубровачки патрицијат у XIV веку (1960) 174—175, 441—442, 460—462

³⁶ И. РУВАРАЦ, О неком „народном предању“. Зборник И. Руварца 543—544; ЈИРЕЧЕК, Историја Срба I 213

³⁷ Monumenta Ragusina II (1882) 339—340; V 346, 348; SPERATUS NODILO, Chronica Ragusina Junii Restii, item Joannis Gundulae (1893) 122—123

³⁸ ЈИРЕЧЕК, Историја Срба I 213

³⁹ Monumenta Ragusina II 339—340; V 346

⁴⁰ Исто V 344

⁴¹ М. КАШАНИН, Бела црква каранска. Старинар³ IV (1926/27) 171—172; РАДОЈЧИЉ, Портрети 50—51

⁴² ГОРДАНА БАБИЉ, Портрет краљевића Уроша у Белој цркви каранској. Зограф 2 (1967) 17—19. Ту и цртеж краља Душана и малог Уроша.

⁴³ Monumenta Ragusina II 365

⁴⁴ Dr. HEINRICH Ritter v. ZEISSBERG, Elisabeth von Aragonien, Gemahlin Friedrich's des Schönen von Österreich. Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 137 (1898) 111—120.

⁴⁵ М. А. PURKOVIC, Byzantionoserbica. Byzantinische Zeitschrift 45 (1952) 47—49. — Мавродинов (Наведени рад 206, 208) је грешно кад је писао како су у цркви св. Богородице у Матейчи уз мајку Јелену, сликане и њене две кћери.

⁴⁶ СТОЈАН НОВАКОВИЉ, Законски споменици српских држава Средњега века (1912) 708

- ⁴⁷ Исто 718
- ⁴⁸ JOANNIS SANTACUZENI, *Historia* (Бонско издање) II (1831) 260
- ⁴⁹ НОВАКОВИЋ, Законски споменици 673
- ⁵⁰ Исто 676
- ⁵¹ Исто 682
- ⁵² Исто 418—419
- ⁵³ Исто 708
- ⁵⁴ АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Одабрани споменици српског права* (1926) 150
- ⁵⁵ НОВАКОВИЋ, Законски споменици 427
- ⁵⁶ Исто 739
- ⁵⁷ Исто 469—471; ВЛАДИМИР МОШИН, *Акти братског сабора из Хиландара. Годишњак Скопског филозофског факултета IV* (1940) 193—194
- ⁵⁸ НОВАКОВИЋ, Законски споменици 701—704
- ⁵⁹ Н. ОКУНЕВ, *Црква св. Богородице Матеич. Гласник Скопског научног друштва 7/8* (1930) 89—113
- ⁶⁰ PAUL LEMERLE-ALEXANDRE SOLOVIEV, *Trois chartes des souverains serbs, conservées au monastere de Kutlumis. Annales de l'Institut Kondakov XI* (1939) 141
- ⁶¹ SANTACUZENI, *Historia* II 266 и даље Упор.: НИКОЛА РАДОЈЧИЋ, *Српски државни сабори у Средњем веку* (1940) 282—290.
- ⁶² Повељу којом Душан уступа манастир св. Николе Мрачког старцу Јовану на издржавање „за његово поработаније дому... Богородице хиландарски“ Душан је издао у Морави пред Спасовдан 6850=1342 — НОВАКОВИЋ, *Законски споменици* 408. Спасовдан је те године падао 9 маја.
- ⁶³ СТОЈАН НОВАКОВИЋ, *Немањинске престонице Рас Пауни Неродимља. Глас* 88 (1911) 29
- ⁶⁴ РАДОЈЧИЋ, *Наведено дело* 288
- ⁶⁵ СТОЈАНОВИЋ, *Записи и натписи III бр.* 4939
- ⁶⁶ SIME LJUBIĆ, *Listine o odnošajih Južnoga Slovenstva sa Mletačkom Republikom III* (1872) 185

⁶⁷ ОРБИН, *Нав. д.* 40 помиње као команданте галија Цона Соркочевиха и Цива Менчетиха.

⁶⁸ *Monumenta Ragusina* II 111—112; ОРБИН, *Нав. дело* 40; SPERATUS NODILO, *Annales ragusini anonymi, item Nicolai de Ragulina* (1883) 228; SPERATUS NODILO, *Hronica Ragusina, Junii Restii item Joannis Gundulae* (1893) 132—133; JORJO TADIĆ, *Promet putnika u starom Dubrovniku* (1939) 44—45. У Рањинијој хроници посета се ставља у 1349. годину, а Душан помиње као „краљ Босне“.

⁶⁹ *Monumenta Ragusina* II 115

⁷⁰ AUGUSTIN THEINER, *Vetera monumenta historica Ungariam sacram illustrantia* II (1860) 13. О Душановим преговорима с Куријом: МИОДРАГ АЛ. ПУРКОВИЋ, *Авињонске папе и српске земље. Пожаревац* (1934) 60—65.

⁷¹ М. ПУРКОВИЋ, *Кад се покалуђерила царица Јелена? Прилози XII* (1932) 167

⁷² АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ, *Повеље цара Уроша у хиландарском архиву. Богословље II* (1927) 286.

⁷³ СТОЈАНОВИЋ, *Записи и натписи I бр.* 116

⁷⁴ МОШИН, *Акти братских сабора* 193

⁷⁵ СТОЈАН НОВАКОВИЋ, *Срби и Турци XIV и XV века. Издање Српске књижевне задруге књ. 356/7* (1960) 163—173; ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ, *Српска област после Душанове смрти* (1965) 3—8

⁷⁶ НОВАКОВИЋ, *Законски споменици* 310—311

⁷⁷ ОСТРОГОРСКИ, *Нав. д.* 5

⁷⁸ *Богословље II* 290—291

⁷⁹ Д. Н. АНАСТАСИЈЕВИЋ, *Српски архив лавре Атомске. Споменик 56* (1922) 7 = СОЛОВЈЕВ-МОШИН, *Грчке повеље српских владара* 203

⁸⁰ ОСТРОГОРСКИ, *Нав. р.* 6—7

⁸¹ ЈИРЕЧЕК, *Историја Срба I* 240

⁸² *Monumenta Ragusina* II 288; III 22. Цар Душан писао је 23. фебруара 1355. из Сера у Дубровник како је послао посланике да узму његов поклад који је код Мароја Гучетића — Споменик XI 101; ЉУБ. СТОЈАНОВИЋ, *Старе српске повеље и писма I* (1927) 67

⁸³ *Monumenta Ragusina* III 57—58. О рату: ЈИРЕЧЕК, *Историја Срба I* 242

⁸⁴ *Зборник Константина Јиречека I* (1959) 362

⁸⁵ *Monumenta Ragusina* III 193, 202

⁸⁶ НОВАКОВИЋ, *Срби и Турци* 150, 165; ОСТРОГОРСКИ, *Српска област* 134

- ⁸⁷ НОВАКОВИЋ, Срби и Турци 166 н. 1
⁸⁸ *Monumenta Ragusina* III 100
⁸⁹ КОНСТАНТИН ЈИРЕЧЕК, Српски споменици. Споменик XI 9 н. 2; Dr. KONSTANTIN JIRESEK, *Dobodak stonski*. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin (1908) 538
⁹⁰ Н. ДУЧИЋ, Животопис старца Исаије. Гласник 56 (1884) 67
⁹¹ ЈИРЕЧЕК, Историја Срба I 322; РАДОЈЧИЋ, Сабори 161—162; В. МОШИН, Житје старца Исаи. Сборникъ рускаго археологическаго общества въ Королевствѣ Югославији III (1940) 166; ЈОВАН РАДОНИЋ, Неколико светлих женских фигура из давне наше прошлости. Гласник Српске православне цркве XXVII бр. 9 (1946) 144; Д-р С. М. НЕНАДОВИЋ, Душанова задужбина манастир светих Арханђела код Призрена. Споменик 166 (1967) 9.
⁹² Животи краљева и архиепископа српских, написао архиеп. Данило и др., изд. Ђ. ДАНИЧИЋ (1866) 381
⁹³ Гласник Дружства србске словесности X (1859) 86
⁹⁴ L. РЕТТ, *Actes de Chilandar*. Византијски временникъ 17 (1911) Приложение стр. 329—330
⁹⁵ N. BEES, *Archiv für slavische Philologie* 34 (1913) 298, 304
⁹⁶ PAUL LEMERLE, *Actes de Kutlumus (Archiv de l'Atchos II)*, 1945, 136
⁹⁷ СТОЈАНОВИЋ, Записи и натписи III бр. 5003
⁹⁸ ЂОРЂЕ СП. РАДОЈЧИЋ, Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару. Архивист II (1952) 72
⁹⁹ BEES, Нав. рад 303
¹⁰⁰ СТОЈАНОВИЋ, Записи и натписи II бр. 3140
¹⁰¹ ПАНТА СРЕЋКОВИЋ, Гроб царице Јелене. Братство II (1888) 125—137; ЈОВАН ХАЦИ ВАСИЉЕВИЋ, По кумановској и скопској околини. Братство V (1892) 163—199
¹⁰² ХАЦИ ВАСИЉЕВИЋ, Нав. рад 184, 187.

Штампарија жали што нема грчких и латинских слова с акцентом.